

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔԶՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին

**ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ 1562 ԹՎԱԿԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ ԵՎ
ԱՔԳԱՐ ԴՊԻՐ ԵՎԴՈԿԱՅՈՒ ԲԱՆԱԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Բանալի բառեր՝ Հայ եկեղեցի, հայոց պատմություն, ազատագրություն, պայքար, Սեբաստիա, ժողով, Աքգար Թոխատեցի, Միքայել Սեբաստացի, պատվիրակություն:

**Հայաստանի ազատագրության անհրաժեշտությունը և
աշխարհաբաղադրական վիճակը 1550-1560-ական թթ.**

Հետևելով պատմագրության հաղորդած տեղեկություններին՝ համոզվում ենք, որ 1540-1560-ական թվականներն աչքի էին ընկնում հայության համար սոցիալ-տնտեսական և կրոնաքաղաքական բարդ ու ծանր գործընթացներով: Մեր կարծիքով այս հանգամանքները ուղենիշային դեր են խաղացել Ստեփանոս Մալմաստեցի կաթողիկոսի (1545-1567) համար՝ Միքայել Ա. Սեբաստացի¹ կաթողիկոսի² (1567-1576) նման խոհեմ և ազգային-եկեղեցական հարցերում նախանձախնդիր եկեղեցականին իրեն գործակից ընտրելու հարցում:

¹ Միքայել Կաթողիկոսի Սեբաստացի կոչվելը և Սեբաստիան նրա ծննդավայր համարելը դեռևս կարոտ են համակողմանի ուսումնասիրության:

² XVI դ. պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդին օտարի տիրապետությունից ազատաբերելու համար հայ եկեղեցին հերթական անգամ փորձեց իր շուրջը համախմբել հայ հասարակության բոլոր շահագրգիռ կողմերին: Թեև հայ ազատագրական պայքարում նոր շրջափուլի սկիզբն ազդարարվեց Ստեփանոս Ե. Մալմաստեցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ գումարված 1547 թ. Ս. Էջմիածնի խորհրդաժողովով, այնուամենայնիվ, ուղիղ մեկուկես տասնամյակ անց վերջինիս արժանավոր գործակիցը, իսկ հետագայում նաև հաջորդը հայ ազատագրական պայքարը հասցրեց մի նոր հանգրվանի: 1562 թ. Միքայել Ա. Սեբաստացի կաթողիկոսը Սեբաստիայում հրավիրեց հերթական խորհրդաժողովը՝ նվիրված հայ ազատագրական պայքարին: Հայ պատմագրությունը Միքայել կաթողիկոսի կենսագրական տվյալների հաղորդման հարցում առատությամբ աչքի չի ընկնում: Վերջինս եղել է Ստեփանոս կաթողիկոսի արոտակիցը (արթոակից կաթողիկոս ունենալու սովորությունը սկիզբ է առել դեռևս ս. Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակներից, սակայն տարածում չի գտել և գործադրվել է միայն խիստ անհրաժեշտ ու բացառիկ պարագաներում: Այն լայնորեն կիրառական նշանակություն ձեռք բերեց հետագա դարերում՝ հատկապես Հայրապետական Աթոռի՝ Սսից Ս. Էջմիածին տեղափոխվելուց հետո, որը պայմանավորված էր ներեկեղեցական և աշխարհաբաղադրական ինչ-ինչ խնդիրներով ու պատճառներով (օրինակ՝ Մեծի Տանն Կիլի-

Ստեփանոս Սալմաստեցու Ա. էջմիածին վերադառնալը չէր նշանակում, թե դադարեցվում էին հայրենիքի ազատագրման ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքները: Ընդհակառակը՝ Սալմաստեցու պատվիրակությանը վերապահվել էր Արևմուտքի տրամադրությունները «հետախուզողի» դերը: Նպատակահարմար չգտնելով անձամբ շարունակել հետագա բանակցությունները՝ Սալմաստեցին այդ իրավունքը վերապահեց աթոռակից կաթողիկոս Միքայել Աբաստացուն: Վերջինս շուրջ մեկուկես տասնամյակ անհրաժեշտ դադար առնելուց հետո կրկին ձեռնամուխ եղավ հայ ազատագրական պայքարը նորովի առաջ տանելու գործին: Մեր կարծիքով այդ կարճատև դադարի պատճառներից մեկն այն էր, որ 1555 թ. մայիսի 29-ին փոքրասիական Ամասիա քաղաքում կնքվել էր թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը, ըստ որի՝ Հայաստանը բաժանվում էր երկու հատվածի՝ արևմտյան և արևելյան՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև: Տասնամյակներ ձգվող թուրք-իրանական փոխադարձ արշավանքների առժամանակ դադարեցումը կարծես թե հայու-

կիո Կաթողիկոսությունում այս սովորությունը պահպանվել էր մինչև XX դ. վերջերը): Մադաֆա Օրմանյանն այս երևույթին անդադառնալիս նշում է դրա թե՛ բացասական և թե՛ դրական կողմերը: Ըստ նրա՝ արքունակից կաթողիկոսը լիակատար կաթողիկոս չէ, չնայած որ ունենում է կաթողիկոսական ձեռնադրություն և օծում, նա ընդամենը փոխանորդ է: Ուստի և արքունակիցները գավազանագիրք չեն ներառվում: Բանն այն է, որ հայ եկեղեցու պատմության ընթացքում եղել են կաթողիկոսներ, որոնք ունեցել են չորս կամ հինգ արքունակից. ըստ Մ. արք. Օրմանյանի՝ նմանատիպ փաստերը վերոնշյալ ավանդույթի գեղծումներն են միայն (օրինակ՝ Առաքել Դավրիժեցին Դավիթ Գ. Վաղարշապատեցու (1590-1629)՝ Մելիսեղեկ Գառնեցուն (1593-1624) արքունակից ձեռնադրելու առիթով գրում է. «Երկու կաթողիկոս և երկու մխոթի», տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, *Գիրք Պատմութեանց*, Երևան, 1990, էջ 58): Սակայն Օրմանյանը մատնանշում է այս երևույթի դրական կողմը. դրանով ապահովվում էր կաթողիկոսների անխափան հաջորդականությունը, քանի որ կաթողիկոսի մահվան պարագային, հայրապետական գահին ինքնաբերաբար բազմում էր նրա արքունակիցը: Ու թեև դա հակասում էր ազգային ընտրության սկզբունքին, սակայն Կաթողիկոսական Աթոռը գերեծ էր պահում հակառակություններից և այլևայլ ղեկավարություններից (տե՛ս Մ. Օրմանյան, *Ազգապատում*, հ. Բ., Ս. էջմիածին, 2001, էջ 2502-2505): Միևայել կաթողիկոսի կենաց և գործոց մասին հանգամանորեն խոսելու տեսանկյունից թերևս օգտակար կլինեին XVI դ. չհրապարակված հիշատակարանները: Չնայած տեղեկությունների սղությանը, մեզ են հասել պատմական որոշ տվյալներ. կաթողիկոսի մասին առաջին տեղեկությանը հանդիպում ենք 1557 թ. մարտի 9-ով թվագրված իր իսկ կոնդակում (առայժմ հրապարակված չէ), որտեղ կաթողիկոսն իրեն անվանում է «Կաթողիկոս Հայաստանեաց, Եպիսկոպոսապետ մեծաց հայոց և պատրիարք Վաղարշապատու» տե՛ս ՄՄ՝ «Կաթողիկոսական դիվան», թղթպ. 244, վավ. 349: Թվային օրինակը տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի Արխիվի և արխիվագիտության բաժնի վարիչ տիար Ա. Մալխասյանին:

թյան համար խաղաղ ապրելու հնարավորություն էր ստեղծում³։ Նոր պայմաններում ժամանակավորապես երկրորդ պլան էր մղվում հայ ազատագրական պայքարը, իսկ մյուս կողմից՝ նպաստավոր չէր նաև աշխարհաքաղաքական իրադրությունը։ Թուրքական զորքերը 1555-1557 թթ. ներխուժելով Աֆրիկա՝ իրենց ենթարկեցին Սուդանը, ապա մի քանի անգամ արշավեցին Եթովպիա⁴։ Սա նշանակում էր, որ Օսմանյան Թուրքիան մարտահրավեր էր նետում Արևմտյան այն երկրներին, որոնց տիրապետության ներքո գտնվում էին Աֆրիկյան երկրները։ Այդպիսով, թուրքական ծավալապաշտական քաղաքականությունն ուղղակիորեն սպառնալիք էր դառնում Եվրոպայի համար նաև Աֆրիկայում։

Աշխարհաքաղաքական իրավիճակի մասին տեղեկությունները տարբեր միջոցներով հասու էին հայ եկեղեցական բարձրագույն շրջանակներին։ Հայ եկեղեցին փորձում էր մատը պահել այդ իրադարձությունների զարկերակի վրա, իսկ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածներից բռնաճնշումների ու հալածանքների լուրերը Մայր աթոռում ստացվում էին անմիջապես եկեղեցականների միջոցով։ Բացի այդ՝ բազմաթիվ ուխտավորներ և ճանապարհորդներ էին այցելում Մայր աթոռ, ուստի ժամանակի կրոնա աշխարհաքաղաքական իրավիճակի մասին առաջին հերթին տեղյակ էին հենց կաթողիկոսները։

Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսը, որը դեռևս 1545 թ. Ստեփանոս կաթողիկոսի աթոռակիցն ու գործակիցն էր, լավագույնս տիրապետում էր աշխարհում տիրող իրավիճակին։ Սալմաստեցու պատվիրակության վերադարձից հետո հենց ինքը ստանձնեց հայրենիքի անկախության համար պայքարն առաջնորդելու և կազմակերպելու գործը։ Այդ պատճառով 1562 թ. Սեբաստիայում տեղի ունեցավ խորհրդաժողով⁵՝ նվիրված Հայաստանի ազատագրությանը։ Այս ժողովը նախորդից տարբերվում էր մի շարք կարևոր հանգամանքներով, քանի որ հաշվի առնվեց նախորդի փորձառությունը։ Այսպես՝ ժողովի վայրը պարսից տիրապետության ենթակա տարածքից՝ Ս. Էջմիածնից տեղափոխվեց Թուրքիայի ենթակա տարածք։ Բացի այդ խորհրդաժողովի վերաբերյալ պահ-

³ Աեռն գրում է. «... պարսկա-թյուրքական տիրապետությունը, համեմատած նրանից առաջ եղած դրոպյան հետ, նպաստավոր հանգամանքներ շատ էր բերում իր հետ։ ... Պարսկա-թյուրքական իրականությունը բերում էր և խաղաղության միջոցներ, եթե հաստատվում էր երկուսի մշակած գրեթե միատեսակ պետականությունն իր օրենսդրած որոշ կարգերով և երաշխիքներով» (տե՛ս Աեռ, Դրվագներ հայ կղերական դիվանագիտության պատմությունից, հ. Ա, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934, էջ 54-55)։

⁴ Վ. Բայբուրդյան, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 232։

⁵ Մաղաբիա Օրմանյանը ոչ հիմնավոր փաստարկների՝ Սուլթանշահի՝ Թաղեոս արքուակից կաթողիկոսին ուղղած նամակում ժողովի մասնակիցների անունների անկանոն թվարկման և Երուսաղեմի պատրիարքի արքուակից Անդրեաս արքեպիսկոպոսի՝ նշյալ ժամանակահատվածում Սեբաստիայում չլինելու իրողության հիմամբ 1562 թ. հրավիրված խորհրդաժողովը օրինավոր չի համարում (տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 2625-2626)։

պանվել են մի շարք վավերագրեր և պատմական վկայություններ, որոնց մի մասն այսօր տարբեր հետազոտողների շնորհիվ հասանելի է, սակայն որոշ գրություններ շարունակում են անհայտ մնալ:

1562 թ. ժողովի վերաբերյալ պահպանված վավերագրերի բովանդակության պատմամասնական վերլուծություն

Միքայել կաթողիկոսի 1563 թ. երկրորդ նամակի գրությունն պատճառը Աբգարի⁶ ուշ Հռոմ հասնելն էր: Նամակի բովանդակությունից պարզ է, որ Աբգարը Հռոմ է ուղարկվել հատուկ առաքելությամբ, տանելով պապին ուղղված երկու գրություն՝ մեկը «վասն հնազանդութեան հպատակութեան», մյուսը՝ «թուղթ օրհնութեան և գործակալութեան»: Երկու նամակն էլ չեն պահպանվել, ուստի չենք կարող հստակ ասել, թե «հնազանդություն» և «հպատակություն» բառերի տակ ինչ է նկատի ունեցել հայրապետը: Արդյո՞ք խոսքը դավանական գիշումների մասին էր, թե՞ պարզապես ճանաչվում էր Հռոմի պապի գերագահությունը: Տարբեր եկեղեցիների գահակալների միմյանց ուղղված գրություններում շուրջվող գովեստի խոսքերը կարող են ամենևին էլ հպատակության և հնազանդության նշան չլինել: Ուստի, 1562 թ. Մեբաստիայի ժողովի մասնակիցների հետապնդած նպատակը թույլ էր տալիս լոկ գրությամբ հաճոյանալ Արևմուտքի ամենաազդեցիկ գահակալին⁷: Այս հպատակության և հնազանդության թուղթը խորամանկ քայլ էր հայերի կողմից. հավանաբար այն հանձնվել է Աբգարին, որպեսզի կաթողիկոսի ներկայությունը պարտադիր չհամարվի բանակցություններում: 1562 թ. երկրորդ գրությունն իրականում եղել է Աբգարի երաշխավորագիրը, որով նա պիտի կարողանար ներկայացնել կաթողիկոսին. «զի օրինօք լիցի նա մեր հաւատարիմ գործակալ»⁸. Երկրորդ նամակը կրել է գործնական բնույթ: Հավանաբար, այնտեղ ներկայացված է եղել Աբգարի անձը, նրա առաքելության բուն նպատակը:

Ըստ Չամչյանի՝ 1563 թ. գրված նամակն է եղել ծածկագրված⁹: Սակայն 1563 թ. նամակում «զվերոյգրեալ զառաջին տարերս՝ նա միայն գիտէ» արտա-

⁶ Խոսքն Աբգար դպիր Եվդոկացու (մոտ 1520-1572) մասին է: Աղբյուրներում և մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպում է Աբգար Թոխաթեցի, Աբգար Սաֆար, Աբգար դպիր անուններով: Ունեցել է դպրական աստիճան, եղել է հասարակական-հաղափական գործիչ, տպագրիչ-հրատարակող (տե՛ս Հայ գրատպություն և գրքարվեստ, հանրագիտարան, Երևան, 2015, էջ 7-8):

⁷ Այդպես էին վարվել նաև 1547 թ. ժողովի մասնակիցները՝ Վենետիկի դոժին ուղղած իրենց գրության մեջ:

⁸ Ա. Պալենեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս և միութեան նոցա ըն հոռմէական եկեղեցու ի փլորենտեան սիւնհոդոսի, Վիեննա, 1878, էջ 152:

⁹ Մ. Չամչյան, Հայոց Պատմություն, հ. Ա.-Գ., Երևան, 1984, էջ 519:

հայտնությունը կարող է վերաբերել ինչպես տվյալ նամակի սկզբնամասին, նույնքան էլ, մեր կարծիքով՝ 1562 թ. Աբգարին հանձնված գրություններից մեկին: Հավանական է ծածկագրված եղել է ոչ թե 1563 թ. Հոռոմի պապին ուղղված նամակը¹⁰, այլ՝ 1562 թ. ժողովի կողմից Աբգարին տրված նամակներից մեկի սկզբնամասը¹¹: Մեր տեսակետի օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ Սեբաստիայի խորհրդաժողովի ընթացքում ժողովականները պատրաստել են Հոռոմի պապին հանձնվելիք փաթեթ (երկու գրություն, «Դաշանց թուղթ»), հայ ժողովրդի, վանքերի և մենաստանների թվաքանակն արտացոլող ցանկեր, Ս. Թադեոս առաքյալի նշխարներ, Ս. Մյուռոն, ոսկյա խաչ և օրհնյալ մատանի), ամենևին չենթադրելով, որ Աբգարի Հոռոմ հասնելը կուշանա և կաթողիկոսը մտահոգվելով մեկ տարի հետո Ս. էջմիածնից նոր նամակ կգրի պապին: Ուստի, ժողովականներն իրենց ասելիքը պետք է ներկայացրած լինեին 1562 թ. գրված և Աբգարին հանձնված նամակում: Ծածկագրումը¹², մեր կարծիքով, արված է ոչ միայն թուրքական, պարսկական իշխանությունների կամ այլ թշնամաբար տրամադրված ուժերի կողմից նամակներն առգրավվելու մտահոգությամբ, այլև՝ Աբգարի բանակցությունների ընթացքում տեղում արագ կողմնորոշվելու և խուսանավելու հնարավորություն ստեղծելու համար:

1562 թ. ժողովի և պատվիրակության նպատակները և գործունեությունը լուսաբանելու տեսանկյունից կարևոր տեղեկություններ են պարունակում նաև Աբգարի հավատաքննության մեզ հասած արձանագրությունները¹³, իր և Ալեքսանդր քահանայի՝ Հոռոմի պապին ներկայացրած դավանագիրը¹⁴, ինչպես նաև Սուլթանշահ-Մարկանտոնեսի¹⁵ Թադեոս աթոռակից կաթողիկոսին ուղղված

¹⁰ Գալեմբերյանը, անդրադառնալով Միհայել կաթողիկոսի նամակի ծածկագրված լինելու շուրջ Լեոի դիտարկումներին, խատրեն քննադատում է վերջինիս՝ պատգամավորության շուրջ եղած տեսակետները համարելով «գուրկ պատմական հիմերէ»: Ըստ Գալեմբերյանի, Լեոն նույնիսկ շփոթում է 1562 թ. և 1563 թ. նամակները. **Հ. Գ. Գալեմբերեան**, «Աբգար դպիր և տպագրած», ՀԱ, 1912, թիւ 7. յուլիս, էջ 388:

¹¹ Հմմտ **Ն. Ակիմեան**, «Ազատութեան շարժումը ԺԵ.-ԺԶ. դարուն Հայոց մէջ», ՀԱ, 1917/18, Ա.-ԺԲ., էջ 149:

¹² Նամակի ծածկագիր լինելը, ըստ Լեոի, բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Երևի այդտեղ թագցրված էին այն պայմանները, որ Միհայել կաթողիկոսը առաջարկում էր Հոռոմին, պայմաններ, որոնք չէին կարող խիստ զաղտնիք չը լինել», **ԱԷՅ**, Հայկական տպագրութիւն. մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում, հ. Ա, XVI-XVII դար, Թիֆլիս, 1901, էջ 47:

¹³ Տե՛ս **Հ. Գ. Գալեմբերեան**, «Աբգար դպիր և տպագրած», էջ 385-392:

¹⁴ **Մ. Չամչյան**, նշվ. աշխ., էջ 521-524, նաև **Ա. Պալևեան**, նշվ. աշխ., էջ 154-158:

¹⁵ Խոսքը Աբգար Եվդոկացու որդու՝ Սուրբանշահի (մոտ 1550 - մահվան թ. անհայտ) մասին է: Աբգար Եվդոկացին, որպես Սեբաստիայի 1562 թ. ժողովի բանագնաց, իր հետ դեպի Հոռոմ վերցրել էր նաև որդուն: Հոռոմ հասնելուց հետո Պիոս IV պապը որդեգրել է նրան՝ տալով Մարկանտոնես անունը: Նա եղել է Հոռոմի Հայոց տան (իջևանատուն նախատեսված հայերի համար) կառավարիչը (տե՛ս Հայ գրատպություն և գրքարվեստ, հանրագիտարան, Երևան, 2015, էջ 992-993):

գրուվելու¹⁶: Աբգարի հարցաքննության արձանագրուվելունը կարևոր կենսագրական տեղեկություններ է պարունակում և՛ Աբգարի և՛ Միքայել կաթողիկոսի, ինչպես նաև՝ Սեբաստիայի ժողովի, հատկապես ժողովականների մասին:

Աբգարի և Ալեքսանդր քահանայի ներկայացրած դավանագրի վերաբերյալ արդեն իսկ ասացինք, որ այն չի ներակայացվել Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցու անունից. թեև այն արտացոլում է հայ եկեղեցու դավանական կարևոր կետեր ու սկզբունքներ, սակայն չի կարող պաշտոնական համարվել, հաշվի առնելով, թե ինչ պայմաններում, ում կողմից և ինչ նպատակով է գրվել: Թերևս, ավելի լավ կլիներ, եթե ձեռքի տակ ունենայինք այն մեկ էջանոց դավանագիրը, որի մասին խոսվում է Աբգարի հարցաքննության արձանագրության մեջ, ըստ որի՝ «նոյնը կը հաւատան Պատրիարքն ու բոլոր իմ ազգս»¹⁷: Դավանանքին վերաբերող այդ ձևակերպումը կասկածներ է հարուցում նրա վավերականության ու թաքնված նպատակների վերաբերյալ. տպավորություն է ստեղծվում, որ կաթողիկոսի դավանանքը կարող էր այլ լինել, ազգինը՝ այլ. բացի այդ՝ «նոյնը կը հաւատան Պատրիարքն ու բոլոր իմ ազգս» արտահայտությունը ամբողջությամբ չի արտացոլում իրականությունը, քանի որ այդ շրջանում, ճիշտ է փոքրաթիվ, սակայն արդեն իսկ կային այլադավան հայեր:

1562 թ. ժողովը և հարակից հարցերի ուսումնասիրությունը թերի կլիներ, եթե պահպանված չլիներ Մարկանտոնեսի վերոհիշյալ նամակը, որը ժողովի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդելու նպատակ չի հետապնդել: Սակայն նամակագիրը ստիպված է եղել անդրադառնալու այդ դեպքերին, որպեսզի անցյալ իրադարձությունների շահարկմամբ կարողանա լուծել իր անձնական հարցերը: Այնուամենայնիվ, նամակը հարուստ տեղեկություններ է պարունակում ժողովի, Աբգարի, Միքայել կաթողիկոսի և հատկապես ժողովականների մասնակցության վերաբերյալ:

Ժողովի գումարման տեղի խնդիրը.

Մյուս կարևոր հանգամանքն առնչվում է ժողովի տեղի ընտրությանը: Ուսումնասիրողներն այն անուշադրության են մատնել, մինչդեռ այն, մեր կարծիքով, ժողովականների նպատակները հասկանալու տեսանկյունից կարևոր է: Դժվար է ասել՝ ինչո՞ւ է ժողովը հրավիրվել հենց Սեբաստիայի¹⁸ Ս. Նշան կամ

¹⁶ Տե՛ս Իսահակ վրդ. Սրապեան, Աբգար դպիր Թոխատեցի և որդին Սուլթանշահ, Յիշատակարան. հայ երեկելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրութիւնները կըն (1512-1912), հ. Ա.-Գ., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 256-258:

¹⁷ Տե՛ս Հ. Գ. Գալեմեարեան, նշվ. աշխ., էջ 388:

¹⁸ Գտնվում է Փոքր Հայքի սահմաններում՝ Ալիս գետի վերին հոսանքի աջ կողմում՝ Մարագուս լեռան ստորոտում փոված ընդարձակ հովտում: Քաղաքում տարբեր ժամանակներում տիրապետություն են հաստատել բյուզանդացիները, հայերը, սելջուկ-թուրքերը, մոնղոլները,

Ս. Աստվածածին¹⁹ վանքում: Հստ շրջանավոր առաջին վարկածի՝ 1562 թ. Միքայել կաթողիկոսն արդեն իսկ գտնվում էր Սեբաստիայում, հետևաբար իր նախաձեռնած ժողովն էլ պետք է գումարվեր այդտեղ: Սակայն մեր կարծիքով Հայաստանի ազատագրությանը նվիրված խորհրդաժողովի գումարման վայրի սույն ընտրությունը պատահական չի եղել: Միքայել կաթողիկոսը հատուկ էր գնացել Սեբաստիա, այլ ոչ՝ «ի վրդովիլ աշխարհին Արարատայ յերեսաց ասպատակեաց»²⁰: Եթե իրոք այդպես լիներ, ապա նա պետք է ավելի երկար մնար այնտեղ, այնինչ՝ «եկաց և մնաց աստ ամիսս քանի մի և ապա դարձ արարեալ գնաց ի սուրբ աթոռն էջմիածնի»²¹: Կարծում ենք՝ այդ վայրն ընտրելու համար դեր են խաղացել հետևյալ հանգամանքները: Ստեփանոս Սալմաստեցու երկարամյա բանագնացությունը և կաթողիկոսի երկարամյա բացակայությունը չէին կարող աննկատ մնալ պարսկական, ինչպես նաև թուրքական իշխանությունների կողմից: Բացի այդ՝ արդեն շուրջ մեկուկես տասնամյակ է, ինչ 1555 թ. թուրք-իրանական պայմանագրով Հայաստանի զգալի մասն ընկել էր Օսմանյան թուրքիայի տիրապետության ներքո: Ուստի անհրաժեշտ էր պարսկական և թուրքական իշխանությունների աչքից հեռու, կասկած չհարուցող մի վայր

իսկ XV դ. սկսած՝ օսմանյան թուրքերը (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Սո. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1998, էջ 552-553, նաև՝ Պատմագիրք-Յուշամատեան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան, Բ. Ա., կազմ.՝ Ա. Ն. Պատրիկ, Պէյրուք, 1974):

¹⁹ Հայագիտության մեջ առկա է շփոթ. հստակ չէ՛ խորհրդաժողովը տեղի է ունեցել Սեբաստիայի Ս. Աստվածածին, թե Ս. Նշան վանքում: Ժողովի՝ Ս. Աստվածածին վանքում գումարելու առնչությամբ աղբյուրագիտական հիմքը 1565 թ. Աբգարի հավատաքննության լատիներեն և իտալերեն պահպանված արձանագրությունն է, որտեղ նա նշում է. «... և Բաղափին Ս. Աստվածածին եկեղեցու մեջ խօսակցեցաւ» (տե՛ս Հ. Գ. Գալեմբարեան, նշվ. աշխ., էջ 387): Սույն տեղեկությունը, սակայն, չունի աղբյուրագիտական այլ հիմնավորում: Սեբաստիայում այդ անունով հայտնի է երկու վանք. մեկը գտնվում է Բաղափի հյուսիսային կողմում՝ Դավրա գյուղի ձայրամասում՝ Մայրագոմ լեռնաշղթայի ստորոտին: Այն հայտնի է նաև «Անապատ» կամ «Զարխափան» Ս. Աստվածածին անուներով (տե՛ս Ոսկեան Համագասպ, Սեբաստիայի վանքերը, Վիեննա, 1946 էջ 1), իսկ երկրորդ՝ Բաղափի արևմտյան կողմում, որի հայտնի է նաև «Փնդրակտուր» կամ «Փնդրակատար» Ս. Աստվածածին վանք (նույն տեղում, 1946 էջ 14): Այդուհանդերձ, ժողովը պետք է որ տեղի ունենար Ս. Նշանում, քանի որ XIX դարասկզբի պատմիչ Պողոս վրդ. Նաթանյանը «Տեղեկագրություն ընդհանուր վիճակին Սեբաստիո» կամ «Պատմութիւն Սեբաստիոյ» աշխատության մեջ (տե՛ս Յովհաննէս Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիո, աշխատ. Բ. Զուգասպանի, Երևան, 1974, 238 էջ) գրում է, որ Միքայել կաթողիկոսը, գալով Սեբաստիա, «բնակեցաւ աստ առժամանակ մի ի վանս սրբոյ Նշանի» (տե՛ս Յովհաննէս Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 62): Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքը տեղակայված է Բաղափի հյուսիսային կողմում՝ Մայրագոմ լեռան միջին բազկի ստորոտին՝ լայնատարած սարավանդի վրա: Հայտնի է նաև «Արեգակ Ս. Նշան» անվամբ (տե՛ս Ոսկեան Համագասպ, նշվ. աշխ., էջ 27-28):

²⁰ Մ. Զամչեան, նշվ. աշխ., էջ 519:

²¹ Յովհաննէս Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 62:

ընտրել և այնտեղ քննություն անել արդեն ո՛չ միայն պարսից լծի տակ, այլ նաև թուրքական տիրապետության ներքո հայտնված հայության ազատագրության հարցը:

Ավելորդ կասկածներից խուսափելու համար որոշվեց գաղտնի խորհրդածողովի կազմակերպման առաքելությունը վստահել Միքայել աթոռակից կաթողիկոսին, որին Մայր աթոռից բացակայելու համար հարկավոր էր հիմնարար պատճառաբանություն: Հստ պատմական վկայությունների՝ Միքայել կաթողիկոսը բացառապես բռնություններից խուսափելու նպատակով է փախուստ տվել Մայր աթոռից, այնինչ ակնհայտ է, որ եթե նպատակը բռնությունից խուսափելը լիներ, ապա նա մի քանի ամիս անց կրկին չէր վերադառնա Մայր աթոռ, բացի այդ՝ նշյալ հետապնդումներն ու բռնությունները պետք է վերաբերեին աթոռակից մյուս կաթողիկոսներին, այդ թվում նաև՝ բուն կաթողիկոս Ստեփանոսին, սակայն Մայր աթոռից նրանց հեռանալու մասին պատմական որևէ հիշատակություն առկա չէ: Հավելենք նաև, որ, համաձայն Աբգար եվդոկացու հարցաքննության արձանագրության, վերջինս որդուն եվրոպա ուսման ուղարկելու առնչությամբ գրում է հետևյալը. «Մեր Պատրիարքն իմանալով բաղձանքս, խնդրեց ինձմէ, որ ինքը շատ գոհ պիտի ըլլա՝ եթէ իրեն անուամբ Հռոմ գնամ»²²: Այսինքն՝ Միքայել Ա. Սեբաստացին, տեղեկանալով Աբգարի ցանկության մասին, Ս. էջմիածնից տեղափոխվել է Սեբաստիա՝ այդ հարցերը կարգավորելու համար, ուստի իր ու Աբգարի նկատմամբ ավելորդ կասկածների տեղիք չտալու նպատակով, և շրջանառել է այն լուրը, թե իբր հալածանքներից խույս տալու պատճառով է փախուստի դիմել և ապաստանել Սեբաստիայում: Մյուս կողմից, ժողովի օրակարգում դրված էր ողջ Հայաստանի ազատագրման հարցը²³, ուստի մասնակից եկեղեցականների և աշխարհականների համար առավել նպատակահարմար էր նման հույժ գաղտնի ժողովին մասնակցել այնպիսի մի վայրում, որ համեմատաբար չեզոք գոտում կգտնվեր՝ հեռու թե՛ թուրքական և թե՛ պարսկական իշխանությունների անմիջական ու խիստ վերահսկողությունից:

²² Հ. Գ. Գալեֆեարեան, նշվ. աշխ., էջ 387:

²³ Պատմաբան Վ. Դիլոյանը պնդում է, որ Հայաստանի ամբողջական ազատագրության հարցը շոշափվել է դեռևս 1547 թ. ժողովի ժամանակ՝ պատճառաբանելով, որ մինչև 1555 թ. թուրք-պարսկական պայմանագիրը Հայաստանի տարածքի հարցը դեռևս վիճարկվում էր (տե՛ս Հայոց պատմություն, հտ. II, Միջին դարեր (IV դար-XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ (IX դարի կես-XVII դարի առաջին կես), Երևան, 2014, էջ 633): Մեր կարծիքով սույն պնդումը ֆնստաբանությանը չի դիմանում այն պարզ պատճառով, որ 1453 թ. Բյուզանդական կայսրության կործանումից հետո Հայաստանի արևմտյան հատվածն արդեն հայտնվել էր Օսմանյան Թուրքիայի իշխանության ներքո, իսկ XVI դ.-ում արևելյան մասը գտնվում էր Պարսից տերության հսկողության տակ: XV-XVI դդ. թուրք-իրանական ընդհատումներով տեղի ունեցող պատերազմների հիմնական նպատակը տարածաշրջանում գերիշխանություն հաստատելն ու փնտրվորին շատ տարածքներ նվաճելն էր:

Ժողովի մասնակիցների հարցը

Այլ է պատկերը ժողովի մասնակիցների պարագայում: Եթե քննարկվել է ողջ Հայաստանի ազատագրման հարցը, ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ ժողովի թե՛ եկեղեցական, և թե՛ աշխարհական բոլոր մասնակիցները ժամանել են Հայաստանի երկու հատվածից: Ժողովականների կազմի մասին հիմնական տեղեկություններ մեզ հաղորդում է Աբգար դպիր Թոխաթեցու որդուն՝ Սուլթանշահ-Մարկան տոնեսի՝ 1583 թ. Հայոց Թադեոս աթոռակից կաթողիկոսին ուղղած գրությունը²⁴: Յավոք, այն հանգամանքը, որն այսօր կարող էր լույս սփռել 1562 թ. ժողովին առնչվող մի շարք հարցերի վրա, XV դարավերջին կարևոր չի համարվել. «և զայլ բազմութիւն ժողովուն անօգուտ համարիմ գրել»²⁵: Բայց Սուլթանշահն անուն առ անուն հիշատակում է ժողովի մասնակիցներից շուրջ 22 բարձրաստիճան եկեղեցականների անուններ, նաև նրանց գործունեության վայրերը, ուստի տեսնում ենք՝ նրանք հրավիրված են եղել Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածներից: Մասնակիցների շարքում առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Անդրե[աս] արքեպիսկոպոսը²⁶: Նրա և մի շարք այլ նշանավոր արքեպիսկոպոսների մասնակցությունն ընդգծում է ժողովում քննարկված հարցերի կարևորությունը, ինչպես նաև դրանց համահայկական բնույթը:

Մյուս ժողովականների անունների բացակայությունը կարող է պատճառաբանված լինել նրանով, որ Սուլթան շահի նամակը գրվել է դեպքերից շուրջ 21 տարի անց, ինքը ժողովին չէր մասնակցել, ուստի մասնակիցների մասին պետք է տեղեկացված լիներ կա՛մ հորից, կա՛մ ժողովի փաստաթղթերից: Եթե նա անունները թվարկում է հիշողությամբ, ապա չէր կարող բոլորին հիշել, իսկ եթե՝ փաստաթղթերի հիման վրա, ուրեմն դիտավորությամբ չի նշել բոլորի անունները: Մենք հակված ենք կարծելու, որ ժողովականների անունները թվարկված են ըստ հիշողության, քանի որ անհասկանալի է՝ ինչու 22 անուն հիշատակելուց հետո նամակի հեղինակն անօգուտ է համարում նշել մյուսների

²⁴ Տե՛ս Հայր Իսահակ վրդ. Մրապեան, Աբգար դպիր Թոխատեցի և որդին Սուլթանշահ..., հ. Ա.-Գ., էջ 256-258:

²⁵ Հայր Իսահակ վրդ. Մրապեան, նշվ. աշխ., էջ 256:

²⁶ Իրականում այդ թվականին նա եղել է պատրիարքի արքունակիցը: Մաղափա Օրմանյանը գրում է, որ 1562 թ. Անդրեաս պատրիարքը Սեբաստիա չի գնացել և 1560-ին արդեն վերադարձել է Երուսաղեմ (տե՛ս Մաղափա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ., Ս. էջմիածին, 2001, էջ 2625): Սակայն նրա այս եզրահանգաման համար հիմք ծառայած Բառնաբաս Գանձակեցու երկը չի հաստատում հիշյալ վարկածը, այլ ընդհակառակը, ըստ այս գավազանագրի, Անդրեասը 1562 թ. եղել է իր հորեղբոր՝ Աստվածատուր պատրիարքի արքունակիցը, որի մահից հետո՝ 1564 թ., ինքն է բազմել պատրիարքական գահին (տե՛ս Բառնաբաս Գանձակեցի, Յաջորդութիւն պատրիարքացն Երուսաղեմի ի Յակովբայ առաքելոյ Տեառնեղբօր է մինչեւ ցմերս ժամանակ, Կ. Պոլիս, 1872, էջ 51-52):

անունները: Կամ ինչո՞ւ 22 հիշատակվածների մեջ նշված չէ աշխարհական դասի ներկայացուցիչներից որևիցե մեկի անունը: Կարծում ենք՝ դա անօգուտ համարելու պնդումը պայմանավորված է միայն իր նամակին փաստական հավաստիություն հաղորդելու ցանկությունը: Ժողովականների վերաբերյալ համառոտ, սակայն կարևոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Աբգարի հավատաքննության արձանագրությունը, ըստ որի, Միքայել կաթողիկոսը «խոսակցեցաւ շատ Եպիսկոպոսներու, վարդապետներու և ուրիշ Պատրիարքի մը հետ, և յայպես խորհուրդ կազմեցին և հասարակաց միաձայնութեամբ որոշեցին, նաև յանուն ուրիշ շատերո՞ւ որոնք ներկայ չէին ինչպես կը հաստատուի իրենց ստորագրութիւններէն»²⁷:

Վերոշարադրածը նկատի ունենալով կարող ենք պնդել, որ ազգային-ազատագրական պայքարում՝ այս փուլից սկսած, ներգրավված էին Հայոց եկեղեցու նվիրապետական բոլոր աթոռները:

Ազատագրման ենթակա տարածքների հարցը

Ժողովին առնչվող թերևս ամենակարևորը Հայաստանի ամբողջական ազատագրման վերաբերյալ կայացված որոշումն էր²⁸: Շուրջ մեկուկես տասնամյակ առաջ 1547 թ. Ս. Էջմիածնի խորհրդածողովում քննարկվել էր բացառապես պարսից տիրապետության ներքո գտնվող հատվածի ազատագրման հարցը. «...եւ մեք խեղճ Հայքս ի մասին Պարսից»²⁹: Այնինչ, 1563 թ. Հռոմի պապին ուղղված նամակում Միքայել կաթողիկոսը գրում է. «Ի դրանէ Էջմիածնի և յամենայն սրբոց աստ եղելոց, և յամենայն արքեպիսկոպոսաց և ի պաշտօնէից տեղւոյն այնորիկ, ի Միքայել կաթողիկոսէ և յամենայն եղբարց սիրելեաց»³⁰: Մեր կարծիքով «աստ եղելոց» և «ի պաշտօնէից տեղւոյն այնորիկ» արտահայտություններով կաթողիկոսը նկատի ունի ժողովին մասնակցած հե-

²⁷ Տե՛ս Հ. Գ. Գալեմբաբեան, նշվ. աշխ., էջ 387:

²⁸ Ըստ Հ. Մարգարյանի՝ 1562 թ. ժողովում «դրվել է ինչպես թուրքական, այնպես էլ՝ պարսկական տիրապետությունից զատվելու խնդիրը, որի առավել փան անհնարինությունը չէր գիտակցվում: Բայց այդ գիտակցումն, անշուշտ, Հռոմում կար» («Ակունք», ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, 2014, թիվ 1 (10), էջ 92): Այս տեսակետը կանխակալ է և ամբողջությամբ չի արտացոլում պատմական ճշմարտությունը: Միքայել Սեբաստացին և նրա գործակիցները հաշվարկել էին Հայաստանի ամբողջական ազատագրության դժվարությունները և նկատի առել բոլոր դժվարությունները: Իհարկե այդ դժվարությունը գիտակցվում էր նաև Հռոմում: Սակայն 1562 թ. ժողովի պատվիրակության ակնկալվող արդյունքների ոչ բավարար արձանագրումն առիթ չի կարող լինել, որ թերագնահատվեն հայ ազատագրական պայքարի նվիրյալների կարողությունները և ժամանակի մտայնության և ոգու դրսևորում-մտադրությունները:

²⁹ Ղ. Ալիշան, Հալ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ.-[Ժ]Գ. եւ ի ԺԵ.-[Ժ]Զ. դարս, Վենետիկ, 1896, էջ 329:

³⁰ Ա. Պալեան, նշվ. աշխ., էջ 152:

դինակավոր աշխարհականներին, իսկ «յամենայն եղբարց սիրելեաց»-ը նշանակում է, որ ժողովին շմասնակացած շատ գործիչներ հայտնել են իրենց բանավոր համաձայնությունը: Ցավոք, ժողովին մասնակցած աշխարհական մասնակիցներից որևէ մեկի անունը մեզ չի հասել:

Տասնհինգ տարվա ընթացքում աստիճանաբար խաթարվում էր թուրք-իրանական պայմանագրով ձեռք բերված հարաբերական անդորրը: Նոր սահմանազատումը, երկու մահմեդական երկրների վարած ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, ծանր հարկերը, անհարկի բռնություններն ու հարստահարությունները «ստիպում»³¹ էին հայերին Հայաստանը մահմեդական լծից ամբողջապես ազատագրելու ուղղությամբ լուրջ քայլեր ձեռնարկել: Բացի այդ՝ Օսմանյան Թուրքիան վարում էր զավթողական և հակաարևմտյան քաղաքականություն, որը չէր կարող վրիպել եվրոպական միապետների ուշադրությունից: Իսկ եթե եվրոպայում գիտակցում էին թուրքական վտանգը և եվրոպական երկրների՝ թուրքական լծի տակ հայտնվելու սպառնալիքը, ապա որքան բաղձալի պետք է լիներ Հայաստանն ազատագրված տեսնել հայ ազատագրական պայքարի գործիչների ջանքերով ոչ միայն պարսից, այլև թուրքական իշխանություններից: Այսօր դժվար է դարերի հեռավորությունից գնահատականներ հնչեցնել, թե արդյո՞ք իրատեսական էր Հայաստանի ամբողջական ազատագրումը: Սակայն մեկ բան հստակ էր, որ օտարի լուծը թոթափելու և անկախությունը վերագտնելու գաղափարը XVI դ.-ից սկսյալ աստիճանաբար տարածվում էր հայկական միջավայրում՝ թափանցելով հայ հասարակության բոլոր շերտերը: Հենց այս գաղափարների կրողներն էին ժողովականները. նրանք շատ զգուշորեն պետք է ընտրեին բանագնացներ, որոնց առջև բարդ խնդիր էր դրվելու՝ առնվազն Արևմուտքում ստեղծել բարենպաստ պայմաններ և տրամադրություն Հայաստանի ազատագրության համար, իսկ առավելագույնը՝ գործնականում կազմակերպել այդ ազատագրումը:

Պատվիրակության ձևավորումը

Մի կողմից հայության ծանր վիճակը, իսկ մյուս կողմից՝ եվրոպական երկրների օգնությանը դիմելու ժամանակաշրջանը նպաստավոր համարելով՝ Միքայել կաթողիկոսը 1562 թ. Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում հրավիրում է ժողով: Վերջինս ձևավորում է պատվիրակությունը, որը պետք է հատուկ հանձնարարականներով և գրություններով եվրոպա մեկներ: Պատվիրակության և նրա ղեկավարի գործունեությունն ու դրա արդյունքները ևս համակող-

³¹ Մ. Չամչեան, նշվ. աշխ., էջ 521, Հ. Ս. Վ. Ս. [Հայր Սահակ (Իսահակ) վարդապետ Մրապեան], «Նորագոյն ուսումնասիրութիւններ Աբգար դպիրի մասին», ՀՊ, 1906, թիւ 11, նութեր, էջ 321:

մանի վերլուծության կարիք ունեն: Պատվիրակությունը դասական իմաստով պատվիրակություն չէր, քանի որ Արևմուտքում հայ ազատագրական պայքարի օժանդակության հարցի շուրջ բանակցելու իրավունքը վերապահվեց միայն Աբգար Եվգոկացուն, որին ընկերակցում էին իր որդին՝ Սուլթանշահը, և ոմն Ալեքսանդր³²: Ինչո՞վ էր պայմանավորված այս կարևոր առաքելությունն իրականացնող «պատվիրակության» անդամների ընտրությունը: Ամեն ինչ պարզ է դառնում, երբ ուշադրությամբ ընթերցում ենք Մ. Չամչյանի՝ Աբգարին բնորոշող հատվածը. «զայր հաւատարիմ և ուշիմ մտօք»³³: «Հաւատարիմ» բնորոշումը չափազանց կարևոր է, քանի որ նրան էր վստահվել մի ողջ ժողովրդի ազատագրմանը վերաբերող առաքելությունը և դրա հետ կապված գաղտնի փաստաթղթերն ու բանավոր կարգադրությունները, որոնց բացահայտման դեպքում կվտանգվեին ժողովականների կյանքը: Կարևոր էր նաև հավատարմությունը Հայ Առաքելական եկեղեցու դավանանքին: Իսկ «ուշիմ մտօք»-ը հուշում է, որ Աբգարի մտավոր կարողությունները բավարարել են ժողովի մասնակիցներին: Նրա բացառիկ գրագիտության մասին է վկայում Միքայել կաթողիկոսի՝ Հոռմի պապին ուղղած գրությունը. նրա բանիմացության մեկ այլ վկայությունն է նրա ծավալած տպագրական գործունեությունը³⁴: Այլ է իրա-

³² Ալեքսանդրի անձի շուրջ առկա է խառնաշփոթ, քանի որ ըստ Միխայել Չամչյանի՝ նա ֆահանա էր (տե՛ս Մ. Չամչյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 519), ինչը, սակայն, գուրկ է պատմական հիմքերից: Մեր կարծիքով՝ միխայելյան հայրը միտումնավոր է Աբգարի խմբի մեջ մի եկեղեցականի ներմուծել, որպեսզի դավանական գրությունը վերագրի նրան: Սակայն Միխայել կաթողիկոսը, հաշվի առնելով իր նախորդի փորձը, ըստ որի՝ եկեղեցականի ներկայությունը կարող է դավանական բանավեճերի հիմք հանդիսանալ, դիտավորյալ խուսափել է մեծ պատվիրակություն կազմելուց և դրա մեջ որևէ եկեղեցական ընդգրկելուց, թեև դա չխանգարեց, որպեսզի Արևմուտքն առաջին հերթին կրոնական խնդիրներ առաջադրեր: Միխայել կաթողիկոսի՝ Հոռմի պապին ուղղած 1563 թ. գրության մեջ, որն առավել արժանահավատ է, քան Չամչյանի հաղորդած տեղեկությունը, Ալեքսանդրի առնչությամբ գրված է. «եւ մանկամբ իւրով Աղեքսանդրի» (տե՛ս Ա. Պալենյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 152): Մաղափա Օրմանյանը, հիմնվելով Չամչյանի վրա, ընդունում է Ալեքսանդրի ֆահանա լինելը, իսկ «մանկամբ իւրով»-ը բացատրում Ալեքսանդրի՝ Աբգարի ձեռնասուն լինելու հանգամանքով (տե՛ս Մ. Օրմանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 2626):

³³ Մ. Չամչյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 519:

³⁴ Ուսումնասիրողները, հիմնվելով Սուրբանշահի՝ «և նա այլ հնարս ոչ կարէր առնել, հնարեցաւ և արար զպատման գրոց» ձևակերպման վրա, եզրակացնում են, որ Աբգարը նախօրոք չէր ծրագրել գրատպությամբ զբաղվել (տե՛ս Ռ. Իշխանյան, *Հայ գրքի պատմություն*, հ. 1, հայ տպագիր գիրքը 16-17-րդ դարերում, Երևան, 2012, էջ 208, Վ. Գերիկյան, *Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում*, մասն Ա, Վեներտիկից Հոռմ (16-րդ դար), Երևան, 2012, էջ 165 և այլն): Այսինքն ըստ Սուրբանշահի՝ Աբգարը գրատպությամբ որոշել է զբաղվել, միայն երբ «լուեալ իմն համբօ թէ տանիկումն լուեալ են: Մեր կարծիքով՝ այդ հարցերը կարոտ են նորովի ուսումնասիրության:

վիճակը Սուլթան շահի և Ալեքսանդրի պարագայում, քանի որ նրանց, որպես պատվիրակության անդամների, վերապահված չի եղել որևէ գործառույթ³⁵:

Ինչպես վերը նշեցինք, Արևմուտքի հետ նախատեսված բանակցությունները կրոնական երանգներից զերծ պահելու նպատակով էր Միքայել կաթողիկոսի ընտրությունը կանգ առել Աբգարի վրա: Մեր կարծիքն ամրապնդվում է ժողովականների կազմով. նրանց շարքում էին նշանավոր արքեպիսկոպոսներ, որոնցից ոչ ոք չընդգրկվեց պատվիրակության կազմում: Կաթողիկոսը նախապես պատրաստել էր ճանապարհորդության ողջ սցենարը: Այդ մասին են վկայում Աբգարի՝ հետագայում գրած դավանական թուղթը³⁶, նրա հարցաքննության արձանագրությունը, պատվիրակության կազմը, հետագա գործունեությունը և այլ իրողություններ, որոնք հնարավոր չէր հանպատրաստից կազմակերպել. պարզապես պետք էր այդպիսի տպավորություն թողնել:

Ըստ այդմ՝ Միքայել կաթողիկոսն ընտրում է մեկին, ում արքայական ծագում էր վերագրվում: Աբգարի և նրա կնոջ արքայազարմ լինելու վարկածի վավերականության խնդիրը դուրս է մեր հետաքրքրության շրջանակից³⁷, սակայն հենց դա է հիմք հանդիսացել՝ նրան այսպիսի կարևոր առաքելություն վստահելու համար: Նախ՝ երբ պատվիրակությունը գլխավորում է բարձրաստիճան հոգևորական, ապա անհնար է կրոնական բանավեճից խուսափել: Երկրորդ՝ բանակցողին արքայական ծագում վերագրելով՝ արևմտյան պետությունների արքունի այրերի, ինչպես նաև Հռոմի պապի ու նրա ներկայացուցիչների հետ ազատ հանդիպման հնարավորություն էր ստեղծվում: Սակայն հարկավոր էր լավագույնս քողարկել այս ամենը, այդ իսկ նպատակով Աբգարին ընկերակցում էր Ալեքսանդր քահանան՝ հաշս պարսից և օսմանյան իշխանությունների պատվիրակությանը կրոնական բնույթ հաղորդելով: Ըստ Աբգարի հարցաքննության արձանագրության՝ նա ցանկացել է Հռոմ գնալ դեռևս 1552 թ., սակայն որդու մահվան պատճառով ճանապարհորդությունն ընդհատվել է: Համաձայն նույն վկայության՝ Միքայել կաթողիկոսը «իմանալով բաղձանքս, խնդրեց ինձմէ, որ ինքը շատ գոհ պիտի ըլլայ՝ եթէ իրեն անուամբ Հռոմ գամ»³⁸:

³⁵ Ա. Հովհաննիսյանը կարծում է, որ Սուլթանշահը Աբգարի «անավարտ գործի շարունակողը հանդիսացավ» (տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, գիրք Բ., Երևան, 1959, էջ 44):

³⁶ Նկատի էր առնված մաս այն, որ դավանական թղթի առկայությունը կարող էր բանակցությունները շեղել և կրոնական խնդիրների շուրջ բանավեճերի դուր բացել: Ուստի հայկական կողմը փորձում էր «զիջումներով» վերջ դնել կրոնական հնարավոր բանավեճերին:

³⁷ Մանրամասն տե՛ս Ռ. Խիսանյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 198-200. Աշոտ Հովհաննիսյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 39-40. Ղևոնդ Ալիշան, «Չորրորդ դարամուտ տպագրության հայոց. Աբգար դպիր թոխաթեցի», *Բազմավէպ*, 1865, յուրիս, էջ 216-217 և այլն:

³⁸ Հ. Գ. Գալեֆեարեան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 387:

Հետևաբար կարելի է պնդել, որ Աբգարը կատարյալ թեկնածու էր՝ ուներ եկեղեցական ստորին աստիճան՝ նա դպիր³⁹ էր, բացի այդ՝ ժամանակակիցները նրան և կնոջը վերագրում էին արքայական ծագում. Աբգարը տիրապետել է նաև գաղտնագրությունն ու ծածկագրությունը և հավասարապես հմուտ օգտագործել աչ ու ձախ ձեռքերը: Այս ամենը նկատի ունենալով է, որ ժամանակակիցները Աբգարի բանագնացության հետ մեծ հույսեր էին կապում:

Պատվիրակության գործունեությունը և բանակցությունների ընթացքը

Պատվիրակության մասին տեղեկություններ քաղում ենք 1563 թ. Միքայել կաթողիկոսի՝ Հռոմի Պիոս IV պապին ուղղած նամակի⁴⁰, 1565 թ. Աբգար եվդոկացու հարցաքննության արձանագրություն⁴¹, ինչպես նաև Սուլթանշահի՝ Հայոց Թադեոս աթոռակից կաթողիկոսին ուղղած գրություն միջոցով⁴²:

Աբգարը 1562 թ. Սեբաստիայից անցնում է Կիպրոս, որտեղ նրա ծավալած գործունեության և նպատակի մասին պատմությունը լռում է: Գեռևս Կիպրոսում ընդհատվել է Աբգարի կապը Ս. էջմիածնի հետ: Օրմանյան Սրբազանը հավանական է համարում, որ Աբգարի ճանապարհորդությունն ընթացել է Սեբաստիա-Կիպրոս-Վենետիկ-Հռոմ ուղղությամբ⁴³, սակայն, ինչպես Կիպրոսում, այնպես էլ Վենետիկում Աբգարի վարած բանակցության մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Պարզ է, որ ինչպես մեկուկես տասնամյակ առաջ, այժմ ևս Վենետիկին վերապահվում էր ազատարարի կարևոր առաքելություն: Նույնիսկ Օրմանյան Սրբազանը հավանական է համարում, որ Աբգարը, առանց Հռոմ գնալու, փորձել է հաջողեցնել գործը. «Աբգար խորհած է առանց Հռոմ երթալու ալ Վե-

³⁹ Այս խնդրի վերաբերյալ առկա է անորոշություն, քանի որ «դպիր» կարող է նշանակել գրիչ, ընթերցող կամ պարզապես գրագետ անձ, բացի այդ ավելի հաճախ՝ եկեղեցական ցածր ավշություն ունեցող (տե՛ս Հայր Գաբրիել Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիրմիլեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, 1836, էջ 640 նաև Արտաշես Ղազարյան, «Նվիրապետություն», *Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան*, Երևան, 2002, էջ 814): Աբգար եվդոկացու առիթով Ղևոնդ Ալիշանը գրում է. «Իննն զինն Գպիր կանուանէ, որ թէ եկեղեցական կարգի փոքր աստիճաններ ունենալն կրնայ յայտնել, և թէ գրոց և գրչութեան աշակերտին, բայց կերևի թէ աւելի հարտարութեան արուեստից ետևէ էր՝ քան պարզ գրականութեան» (տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան, «Չորրորդ դարամուտ տապգրության հայոց. Աբգար դպիր Թոխաբեցի», *Բազմավէպ*, 1865, յուլիս, էջ 217): Իսկ մերօրյա ուսումնասիրողները աչքաթող են արել աննշան թվացող, սակայն կարևոր մի հանգամանք. Ալիշանը ակնհայտաբան չնկատելու է ապլիս Աբգարի հարցաքննության մեջ իր մասին ասված «կրեական եմ և դպիր» բառերը: Ուստի Աբգարն ունեցել է եկեղեցական ցածր աստիճան:

⁴⁰ Գրվել է 1563 թ. ապրիլի 1-ին, իսկ Հռոմ հասել և թարգմանվել է 1964 թ. մարտի 20-ին: Նամակատարի մասին վկայություն չկա:

⁴¹ Հ. Գ. Գալեֆեարեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 386-387:

⁴² Հայր Իսահակ վրդ. Սրապեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 256:

⁴³ Մ. Օրմանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 2626:

նետիկի մէջ իր ձեռնարկը յաջողեցնել»⁴⁴: Վստահ ենք, որ մեծանուն հայագետի սույն ենթադրությունը ճշմարիտ չէ, քանի որ Վենետիկին վերապահելով ազատարարի դերը⁴⁵ հայերը, այնուամենայնիվ, հասկանում էին, որ առանց Հռոմի հավանություն, եվրոպական որևէ արքունիք հանձն չէր առնի իրենց օգնություն տրամադրել⁴⁶: Բացի այդ՝ հստակ է, որ Աբգարին տրված գրությունները և բերանացի բանակցելու հանձնարարությունը վերաբերում էին բացառապես Հռոմի պապին⁴⁷, այնինչ, Սալմաստեցու գլխավորած պատվիրակությունը հանձնարարված էր, նախ և առաջ, բանակցություններ վարել Վենետիկի հետ, քանի որ «գիտեմք, որ ի զգօնութենէ տերանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատութիւնն»⁴⁸: Ինչևէ, Աբգարը Հռոմ է հասնում 1564 թ. մարտից հետո, քանի որ կաթողիկոսի երկրորդ նամակում⁴⁹, ի շարս այլ խնդիրների, արտահայտված էր այն մտահոգությունը, որ երկար ժամանակ է՝ ո՛չ բանավոր ո՛չ գրավոր որևէ լուր չունեն Հռոմ ուղարկված իրենց բանագնացից, «ոչ ժամանեաց առ մեզ բան կամ գիր ի նմանէ»⁵⁰: Ըստ Օրմանյան Սրբազանի, քանի որ նոյեմբերի 10-ը չորեքշաբթի է եղել ոչ թե 1565 թ., այլ՝ 1563 թ., իսկ Պիոս պապը մահացել է մինչև նոյեմբերի 10-ը, ուստի հավանական է, որ Աբգարը Հռոմ է հասել 1563 թ. նոյեմբերի 10-ին⁵¹: Սակայն եթե գրչագրական սխալ կարող էր լինել 3 և 5 թվերի միջև, նույնքան էլ հնարավոր էր, որ

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 2627:

⁴⁵ Օրինակ Ա. Հովհաննիսյանը «Ռաշանց թղթում» հիշատակվող գործող անձանց համեմատում է այդ ժամանակաշրջանի՝ մեզ հետաքրքրող անձանց հետ. «... այսպիսով, հայերի դիմումի համաձայն, Պիոս պապը ստանձնում էր Սեդրեստրոսի դերը, իր կողմից նա Միխայել Սեբաստացուն վերապահում էր Լուսավորչի, իսկ Թոխատեցի արհայազնին՝ Տրդատի դերերը: Վենետիկի դոժին էր մնում Կոստանդիանոսի սուրբ, առանց որի՝ բանակցող հայերի տեսակետից ոչ միայն թերակատար, այլև իմաստագուրկ պիտի լիներ պապի ձեռնարկած ամբողջ այս բեմադրությունը» (տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ., Երևան, 1959, էջ 43):

⁴⁶ Օրինակ, շուրջ մեկուկես տասնամյակ առաջ Վենետիկում բանակցություններ վարելիս՝ «Հայոց տերերը» Ստեփանոս Սալմաստեցու համար խնդրում էին դոժին. «շնորհք ընկե՛ք իրեն, որ կարենայ երթալ և համբուրել գոսոս ամենասրբազան Պապին» (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ կամ յարնչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ. [Ժ] Բ. եւ ի ԺԵ. [Ժ] Զ. դարս, էջ 330):

⁴⁷ Այդ են վկայում ժողովի և պատվիրակության գործունեության մասին ժամանակակիցների հիշատակությունները (տե՛ս Ա. Պալենան, նշվ. աշխ., էջ 152-158. Հ. Գ. Գալմիֆտաբեան, նշվ. աշխ., էջ 386-388. Հ. Ս. Վ. Ս. [Հայր Սահակ (Իսահակ) վարդապետ Մրապեան], «Նորագոյն ուսումնասիրություններ Աբգար դպիրի մասին», էջ 322-325):

⁴⁸ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 329:

⁴⁹ Գրվել է 1563 ապրիլի 1-ին, իսկ Հռոմում քարգմանվել 1564 թ. մարտի 20-ին: Հետևաբար, Աբգարը պետք է Հռոմ ժամանած լինի 1564 թ. մարտի 20-ից ոչ շուտ, քանի որ նամակը ստանալուց հետո պապը հանձնարարել է գտնել Աբգարին, սակայն դա չի հաջողվել (Մ. Զամչյան, նշվ. աշխ., էջ 521):

⁵⁰ Ա. Պալենան, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁵¹ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 2629:

սխալված լինելին ամիսը կամ օրը նշելիս⁵²: Բացի այդ՝ Պիոս IV պապը մահացել է ոչ թե նախքան 1565 թ. նոյեմբերի 10-ը⁵³, այլ՝ 1565 թ. դեկտեմբերի 9-ին⁵⁴: Մեծ հայագետի վարկածն առավել հիմնավոր հերքվում է, եթե նկատի ունենանք, որ պահպանվել է 1565 թ. փետրվարի 13-ով թվագրված Աբգարի հարցաքննության արձանագրությունը⁵⁵: Այսինքն՝ Աբգարի Հռոմ հասնելու ժամանակահատվածը պետք է համապատասխանի կաթողիկոսի նամակի թարգմանության թվականին՝ 1564 թ. մարտի 20-ի, և Աբգարի դավանագրի ներկայացման ժամանակին՝ 1565 թ. նոյեմբերի 10-ի միջակայքին: Սակայն նկատի ունենալով Աբգարի հարցաքննության արձանագրության թվագրումը⁵⁶ կարող ենք առավել հստակ ասել, որ նա Հռոմ պետք է ժամանած լինի 1565 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին⁵⁷:

Միքայել կաթողիկոսի 1563 թ. Պիոս IV պապին ուղղած նամակը Հռոմում հետաքրքրություն առաջացրեց: Այստեղ դեռ թարմ էին Ստեփանոս Սալմաստեցու և նախորդ պապերի բանակցությունների մասին հիշողությունները: Բնականաբար, Հռոմի համար այդ բանակցություններում առաջնային էին կրոնական հարցերը, որոնց պատճառով հայ ազատագրական պայքարի՝ արեմտյան օժանդակության հարցը ժամանակավորապես առկախվեց: Այժմ ևս, ստանալով Հայոց կաթողիկոսի գրությունը, հարմար առիթ էր՝ կրոնական խնդիրները վերստին առաջ մղելու: Շուտով իր ընկերակիցների հետ Հռոմ է հասնում նաև Աբգարը և ներկայանում պապին՝ նրան հանձնելով երկու գրություն՝ «հնազանդության և հպատակության» նամակը և Աբգարի լիազորագիրը: Առաջին հերթին՝ Հռոմը պետք է վստահ լիներ, որ հայոց կաթողիկոսի ուղարկած անձը հենց ինքն է, ուստի բարձրաստիճան երեք պաշտոնյաներից ստեղծ-

⁵² Օրինակ, Մ. Չամչյանը նամակի ամսաթիվը 10-ի փոխարեն գրում է նոյեմբերի 8, քանի որ չորեքշաբթին հանդիպում է 1565 թ. նոյեմբերի 8-ին (տե՛ս Մ. Չամչյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 524), ինչը «կամայական ուղղութիւն մը կը տեսնուի» (տե՛ս Մ. Օրմանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 26-29):

⁵³ Մ. Օրմանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 2629:

⁵⁴ *Our Sunday Visitor's Catholic Encyclopedia*, ed. by P. Stravinskis, Huntington-Indiana, 1998, էջ 796. հմմտ. տե՛ս նաև՝ *Всемирная энциклопедия. Христианства*, гл. редактор и составитель А. Мировлаев, Минск, 2004, էջ 549:

⁵⁵ Հ. Գ. Գալիֆեարեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 386:

⁵⁶ Հռոմում պետք է նախ և առաջ հավաստիանային Աբգարի՝ ով լինելու և նպատակների մասին, ապա նոր դավանագիր պահանջելին, և ոչ երբեք հակառակը:

⁵⁷ Չամչյանը Աբգարի դավանագրի ներկայացման և քաղցմանության թվականը նշում է 1564 թ. նոյեմբերի 8-ը: Ռ. Իշխանյանը, նկատի ունենալով Չամչյանի թվագրումը, Աբգարի Հռոմ հասնելու ժամանակը համարում է 1564 թ. նոյեմբերը (տե՛ս Ռ. Իշխանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 204):

վում է քննիչ հանձնախումբ⁵⁸, որը 1565 թ. փետրվարի 13-ին տարբեր հարցադրումների միջոցով քննում և հավաստիանում է, որ Աբգարն այն նույն անձն է, որի մասին գրել էր Միքայել կաթողիկոսը⁵⁹: Սկսված բանակցությունների բովանդակության մասին պատկերացում է տալիս Աբգարի որդու՝ Սուլթանշահ-Մարկանտոնեսի՝ 1583 թ. Հայոց Թագեոս աթոռակից կաթողիկոսին ուղղած նամակը: Ըստ այդ նամակի՝ Աբգարը Հռոմի հետ բանակցել է՝ հիշեցնելու համար առաջին դաշինքն ու երդումը⁶⁰, երկրորդ՝ թե ինչ են մտածում Հռոմում հայ ժողովրդի մասին⁶¹, երրորդ՝ արդյո՞ք Հռոմը կհոծարի ստանձնել գաղթական հայերի հոգատարությունը, և չորրորդ՝ հայոց կաթողիկոսների համար դեպի Հռոմ ճանապարհորդելու հնարավորություն ստեղծել⁶²: Հարկ է

⁵⁸ Անդամներից մեկը հայախոս Հովհաննես եպ. Մկրտիչն էր, որը երբեմն կոչվում է «Հնդիկ», երբեմն՝ «Յթովպացի» (տե՛ս Ա. Պալենան, *նշվ. աշխ.*, էջ 153. Հ. Գ. Գալեֆեարեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 386):

⁵⁹ Հ. Գ. Գալեֆեարեան, «Աբգար դպիր և սպագրած», էջ 386-387:

⁶⁰ «Դաշինք ու երդում» ասելով նկատի ունի այն, որ ըստ Ագաթանգեղոս պատմիչի, Կոստանդիանոս Մեծի դարձից հետո Տրդատ թագավորը Գրիգոր Լուսավորիչը նախարարներն ու մեծամեծերը գնում են Հռոմ՝ «խնդակցության այցելություն» տալու կայսրին: Կոստանդիանոսը Տրդատին ընդունում է իբրև եղբոր և խոնարհեցնում իր անձը՝ ընկնելով Գրիգորի՝ իբրև Քրիստոսի մեծ խոստովանողի առջև: Կոստանդիանոսը դաշինք է կնքում Տրդատի հետ՝ միջնորդ դարձնելով Տեր Քրիստոսի նկատմամբ հավատը, որպեսզի միշտ հաբասև պահեն մտերիմ բարեկամությունն իրենց թագավորությունների միջև (տե՛ս Ագաթանգեղոս, *Հայոց պատմություն*, աշխ. թարգմ. և ծնթ.՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Երևան, 1983, էջ 485-489): Հետագա դարերում կազմվել է մի գրություն, որ հայտնի է «Դաշանց թուղթ» անունով և վերագրվում է այս այցելությանը և կնքված դաշինքին՝ Կոստանդիանոսի, Հռոմի Սեղբեստրոս հայրապետի և Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի միջև: Ըստ սույն թղթի՝ Հայ եկեղեցու ինքնագլխությունը իբրև թե շնորհել են Հռոմի հայրապետն ու արևելահռոմեական կայսրը: Սակայն թղթի բանասիրական ուսումնասիրությունը նույնպես հաստատել է դրա կեղծ և IV դ. գրություն լինելու անհնար լինելը (օրինակ՝ Հրաչ Բարթիկյանը համակողմանի ուսումնասիրելով «Դաշանց թուղթ»-ը և կարևորելով վերջինիս գիտաֆունական հրատարակությունը, հանգում է այն եզրակացության, որ «թղթի» բովանդակության կեղծ կամ իրական լինելուն կարելի է հասնել «աղբյուրն անցկացնելով ռենտգենյան նառագայթների միջով», տե՛ս Հ. Բարթիկյան, ««Դաշանց թուղթ»», կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը», *ՊԲՀ* № 2, 2004, էջ 65-116):

⁶¹ Հայ ժողովրդի և եկեղեցու մասին Արևմուտքում հաճախ ձևավորվում էր թյուր կարծիք, ուստի անհրաժեշտ էր իմանալ հայերին և Հայ եկեղեցուն ուղղված հերյուրանքները, որպեսզի դրանք հերքվեին:

⁶² Հայր Իսահակ վրդ. Մրապեան, *Աբգար դպիր Թոխատեցի և որդին Սուլթանշահ...*, հ. Ա.-Գ., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 258: Այդ կետերը շարադրվել են հիշյալ իրադարձություններից շատ տարիներ հետո, երբ հետհայացքով կարելի էր ամեն բան կարգավորել: Մի շարք ուսումնասիրողներ հայոց հայրապետների Հռոմ նախապահորդելու առնչությամբ կատարված միջնորդությունը մեկնաբանում են որպես «նախապատրաստել հայ եկեղեցականների՝ առաջին հերթին հավանորեն էջմիածնի և Սսի կաթողիկոսների ուղևորությունը դեպի Հռոմ» (Ա.

նշել, որ բանակցությունների վերոնշյալ կետերից մի քանիսը միայն հետագայում են մասնակիորեն կյանքի կոչվել⁶³:

Աբգարը պետք է ո՛չ միայն տրված գրություններով, այլև բանավոր խոսքով ներկայացնեն Հայաստանում տիրող իրավիճակը: Այդ են վկայում Միքայել կաթողիկոսի զգուշավոր խոսքերը. «Երկնչիմք ոչ միայն ի Տաճկաց, այլ առաւելագոյն եւս ի շարաց քրիստոնէից⁶⁴»⁶⁵: Սա նշանակում էր, որ բանակցություն-

Հովհաննիսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 40): Իրականում, այստեղ չի կարող խոսք լինել Սսի կաթողիկոսների մասին, քանի որ Աբգարը ներկայանում էր որպես Միքայել կաթողիկոսի հավատարմատար, և երկրորդ՝ Սուլթանշահի նամակն ուղղված էր Հայոց Թաղեսու արքայից կաթողիկոսին: Ուստի ո՛չ նպատակ, ո՛չ առավել ևս կարիք կար բանակցել Հռոմի պապերի հետ՝ Սսի կաթողիկոսների ճանապարհորդությունը դեպի Եվրոպա կազմակերպելու համար:

⁶³ «Գաշանց թղթի» վերահաստատման առնչությամբ Հռոմը գոհ էր: Բացի այդ, կեղծ թղթի հռոմեանպասա բովանդակությունից առկա էր նաև կաթողիկոսի «մնազանդության և հպատակության» գրությունը, որը ևս գոհունակությամբ էր ընդունվել Հռոմում: Հայ ժողովրդի հանդեպ Հռոմի վերաբերմունքն այդ ժամանակաշրջանում էապես պայմանավորված էր կաթողիկ հայերի և լատին ֆարզիչների՝ հայերի ու Հայ եկեղեցու հաճախ կանխակալ բացասական ներկայացումով: Ուստի այս բանակցությունները առիթ էին ընձեռում, որպեսզի հայերի մասին այդ կարծիքները հօգս ցնդեին: Գաղթական հայերի մասին հոգ տանելու խնդրանքը մասնակիորեն բավարարվեց, քանի որ Աբգարի որդին՝ Սուլթանշահը, նշանակվեց նրանց համար նախատեսված հյուրատան կառավարիչ: Հռոմը նաև հոգ տարավ օրվա կաթողիկոսին Հռոմ առաջնորդելու գործի մասին, սակայն դա չիրագործվեց:

⁶⁴ Թե ում նկատի ունի Միքայել կաթողիկոսը «չար ֆրիստոնյաներ» ասելով, այնքան էլ միանշանակ չէ: Սակայն վերջինս Հռոմի պապին ուղղված թղթում որոշ բանալի բառեր է օգտագործում. օրինակ՝ ասում է, որ անհավատների հետ խառն են. ամեն տեղ և՛ լավերը կան, և՛ վատերը, բայց իրենք միշտ լավերի հետ են բարեկամություն անում: Այս խնդրին ոչ ոք չի անդրադարձել: Անհասկանալի է՝ այդ ո՞ր ֆրիստոնյաներն էին, որ կարող էին շարական լինել հայոց ազատագրության հարցում: Այն, որ առաքելական եկեղեցին հարատև պայքարի մեջ է եղել ոչ դավանակից՝ բյուզանդաժես և կաթողիկ եկեղեցիների ներկայացուցիչների հետ, ֆննարկման ենթակա չէ: Բացի այդ՝ XVI դ. սկզբին առաջացած բողոքական շարժումն աստիճանաբար տարածվում էր, իսկ հետևորդների թիվն ավելանում: Տեսականորեն նշված ոչ դավանակից եկեղեցիների ներկայացուցիչներն էլ կարող էին Հայոց կաթողիկոսի կողմից որակվել որպես «չար ֆրիստոնյաներ»: Սակայն հաշվի առնելով, որ այդ ժամանակ հայ և օտար, թեկուզև ոչ դավանակից, եկեղեցիների հարաբերությունները այդքան սրված չէին, կարելի է ենթադրել, որ կաթողիկոսը նկատի չունեք վերոնշյալ եկեղեցիներից որևէ մեկի հետևորդներին: Ուրեմն, ովքե՛ր էին այդ «չար ֆրիստոնյաները»: Վերևում արդեն նշել ենք, որ լարվածություն էր ստեղծվել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության և Աղթամարի ու Գանձասարի կաթողիկոսությունների միջև, որը լուծվեց հօգուտ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության: Օրմանյան սրբազանը, հաշվի առնելով հայ պատմագրության տեղեկությունները, ուշադրություն է հրավիրում այդ խնդիրների վրա (տե՛ս Մ. Օրմանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 2622-2624): Բացի այդ՝ չմոռանանք, որ Միքայել կաթողիկոսն ուներ արքայիցներ, որոնք ևս կարող էին համաձայն շլինել հայ ազատագրական պայքարի մասին նրա տեսակետների հետ: Ուստի կարծում ենք՝ «չար ֆրիստոնյաներ» կարող էին լինել Աղթամարի և Գանձասարի կաթողիկոսության ներկայացուցիչները, ինչպես նաև՝ արքայից կաթողիկոսներն իրենց կողմնակիցներով: Դրանով ենք

ները պետք է ընթանային հույժ գաղտնի: Պարզ է, որ Հռոմի պապը մեծ գոհունակությամբ պիտի ընդուներ Հայ եկեղեցու «հնազանդության» հանձնառությունը: Նախկինում Հռոմն ինքն էր ամեն ջանք գործադրել՝ այդ նպատակին հասնելու համար: Սակայն Հայ եկեղեցին և ժողովուրդը անձնուրաց մաքառել էին՝ իրենց եկեղեցու անկախությունը և ազգային դիմագիծը պահելու համար: Այժմ բախտն ինքն էր Հռոմին սկուտեղի վրա նվեր մատուցում. հայերն իրենք էին առաջարկում եկեղեցու միություն՝ Հռոմի խաղի կանոններով: Բացի այդ՝ Պիոս IV պապի օրոք՝ 1563 թ., ավարտվել էր Տրիենտի եկեղեցական ժողովը⁶⁶, որը կաթոլիկ եկեղեցու համար վարչական վերանորոգության հիմքերը մշակեց: Այս ժողովում էր, որ մեծ տեղ հատկացվեց Հիսուսյան միաբանությանը՝ ճիզվիտներին, որը պապական իշխանության հիմնասյուններից մեկը դարձավ: Այս համապատկերի ներքո Հռոմը կարող էր արդեն թելադրել սեփական պահանջները, ինչը և չուշացավ: Հռոմի պապը չբավարարվեց կաթոլիկոսի և մեծամեծների ստորագրությամբ տրված հնազանդության երդումով: Ավելի ճիշտ՝ ոչ թե չբավարարվեց, այլ լիովին չհավատաց, քանի որ վերջինս շատ լավ էր հասկանում, որ հայերը մահմեդական լուծը թոթափելուց հետո կրկին գլուխ կբարձրացնեն Հռոմի գերագահության դեմ: Հռոմում Աբգարից պահանջեցին, նույնիսկ ստիպեցին⁶⁷ ներկայացնել հայ եկեղեցու դավանանքը: Աբգարը, հասկանալով Հռոմի խորամանկ քայլը, հրաժարվեց և փորձեց խուսափել դավա-

պայմանավորում նաև Սեբաստիայում ժողով հրավիրելը: Իսկ հիշյալ մարդիկ ոչ թե դեմ են եղել հայրենիքի ազատագրությունը, այլ սխալ են համարել Սալմաստեցու և Սեբաստացու որդեգրած հանապահրը: Հիշենք, որ մեր պատմությունը զգուշավոր գնահատական է տվել այն կաթոլիկոսներին, որոնք ինչ-որ հարաբերություններ են ունեցել բյուզանդական և կաթոլիկ եկեղեցիների հետ. էլ չենք խոսում զիջումներ արած կաթոլիկոսների մասին:

⁶⁵ Ա. Պալենան, նշվ. աշխ., էջ 153

⁶⁶ Տրիենտի կամ Տրիդենտյան ժողովը (1545-1563/4 թթ.) Կաթոլիկ եկեղեցու ժժ. տիեզերական ժողովն է՝ հրավիրված Պողոս III պապի կողմից: 1537-1542 թթ. ընթացքում այն հրավիրվել է մի քանի անգամ, ինչը պայմանավորված էր քաղաքական անհազիստ իրավիճակով. ի վերջո, 1545 թ. դեկտեմբերի 13-ին եպիսկոպոսների մի փոքր խումբ կարողանում է հավաքվել Տրենտում և սկսել աշխատանքները: Առաջին 7 տիեզերական ժողովներից հետո դա ամենակարևոր և վճռական ժողովն էր կաթոլիկության համար, քանի որ այն ձևավորեց կաթոլիկ վարդապետության ամբողջ էությունը: Տրենտի ժողովն ունեցավ 25 նստաշրջան և տևեց մի քանի տարի (տե՛ս *Our Sunday Visitor's Catholic Encyclopedia*, p. 973-974. հմմտ.՝ Frank K. Flinn, *Encyclopedia of World Religions. Encyclopedia of Catholicism*, New York, 2008, p. 609-611, կէօ, Հայկական տպագրություն. մեր կեանքը, գրականությունը անցեալում, հ. Ա., XVI-XVII դար, էջ 50-51):

⁶⁷ Մ. Չամչյանը գրում է. «տեսեալ պապին զուշիմոսին Աբգարու և զիմաստուն պատասխանատուսին նորա յամենայնի, հրամաեայց նմա գրել ձեռամբ իւրով հայերէն անխառնախ համառօտ ինչ բանս ի վերայ հաւատոյ և աւանդութեանց հայոց» (տե՛ս Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 521):

նագիր ներկայացնելուց⁶⁸: Սակայն պապը վճառական էր տրամադրված, ուստի նա, իրեն ընկերակցող Ալեքսանդր քահանայի մասնակցությամբ, ստիպված կազմեց և ներկայացրեց մի դավանագիր⁶⁹, որտեղ շարադրված էին Հայ եկեղեցու դավանական հիմնական կետերը, չնայած դրանցից որոշները վիճահարույց են և ուղղման կարոտ⁷⁰, սակայն այլ ելք չկար Պիոս IV-ին գոհացնելու համար: Կարծես թե, պապը փոքրիշատե գոհացավ այս դավանագրով, սակայն բանակցությունների վերջնական արդյունքներն ամփոփելու համար պահանջեց կաթողիկոսից անձամբ գալ Հռոմ: Թվում է՝ սա պարզ քմահաճույք էր, սակայն պապը շատ խորամանկ քայլ էր կատարում: Նա արդեն իսկ ուներ կաթողիկոսի և այլոց դավանագրերը, որտեղ ընդունվում էր պապի գերագահությունը, ուրեմն՝ ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում այս պահանջը: Նա լավ էր հասկանում, որ բանակցելով արքայական ծագում ունեցող Աբգարի հետ՝ չէր կարող բանակցությունների ընթացքում խուսափել քաղաքական հարցերի քննարկումից: Սակայն տվյալ պահին Հռոմի պապերն արդեն բավարար ազդեցություն չունեին՝ Հայաստանի ազատագրությամբ եվրոպական որևէ արքունիքի շահագրգռելու համար: Իսկ կաթողիկոսի հետ անձամբ բանակցելու պնդումը, ըստ մեր կարծիքի, հետապնդում էր երկու նպատակ. նախ՝ անորոշ ժամանակով հետաձգվում էին բանակցությունները, երկրորդ՝ կաթողիկոսի ժամանումից հետո բանակցություններն ընթանալու էին բացառապես կրոնական ուղղությամբ: Պապին կարող էր նաև մեկ այլ հանգամանք ևս անհանգստացնել. նա իր քարոզիչների հաղորդած տեղեկություններից լավ գիտեր, որ թեև ինքը նամակը ստացել է Միքայել կաթողիկոսի անունով, վերջինս, այնուամենայնիվ, սոսկ աթոռակիր էր. բուն կաթողիկոսը Ստեփանոս Սալմաստեցին էր: Հայ եկեղեցում դավանական գիշումները վերապահված չեն կաթողիկոսի միանձնյա որոշմանը, էլ ուր մնաց՝ աթոռակիր կաթողիկոսին: Պիոս IV պապը հայերի ազատագրական գաղափարներին Հռոմի օժանդակության հավատով ներշնչելու համար՝ նույնիսկ ստեղծեց նոր պատվիրակություն, որը ղեկավար

⁶⁸ Անհասկանելի է, թե ինչու Աբգարը չներկայացրեց իր մոտ արդեն իսկ գտնվող դեռևս 1562 թ.՝ Սեբաստիայի ժողովականների տված «վասն զհնազանդութիւն հպատակութեան... յանուն մեր ամենեցուն» գրությունը, որն արդեն իսկ դավանագիր էր: Հավանաբար նա խուսափել է ներկայացնել այն և նպատակահարմար համարել ներկայացնել նորը, որտեղ հնարավորություն ուներ որոշ դավանական կետեր «մեղմացնելու»:

⁶⁹ Օշական արք. (այժմ՝ արք.) Չօրյեանը գրում է. «Ինչ որ սակայն կուզեն կաթոլիկ գրողներ առաջին առթիւ տեսնել՝ այդ Հռոմի պապին գերագոյն իշխանութիւնն է բոլորին վրայ տարածուող և պարտադրուող բոլոր եկեղեցիներուն: Նոյնիսկ եթէ Աբգարի դասանութիւնը ընդունինք որ այդպէս էր, միւս կողմէ կարելի չէ անձնական դասանագիրը ընդհանրացնել և ըսել թէ «նոյնը կը հաւատան պատրիարհն ու բոլոր իմ ազգս»» (Օշական արք. (այժմ՝ արք.) **Չօրյեան**, «Հայ ազատագրական ժարժման նախափորձերը (ժ.Չ.-ժ.է. դար)», Հասկ, մարտ, էջ 99):

⁷⁰ Տե՛ս Ա. Պալևեան, նշվ. աշխ., էջ 158:

րում էր «հայոց կարգինալ»⁷¹ կոչված մի լատին հոգևորական: Վերջինիս հանձնարարություն էր տրված Աբգարի հետ վերադառնալ Հայաստան և կաթողիկոսին անձամբ ուղեկցել Հոռոմ: Պապը ցանկանում էր առավել վստահ լինել, տեղում ճշտել՝ արդյո՞ք Ս. էջմիածնում բուն կաթողիկոսը և մյուս եպիսկոպոսները ևս համախոհ են Միքայել կաթողիկոսին:

Աբգարը, Սուլթան շահին թողնելով Հոռոմում, լատին կարգինալի ուղեկցությանը ճանապարհ է ընկել դեպի Հայաստան: Ճանապարհին որոշ ժամանակ կանգ են առել Վենետիկում, որտեղից լատին հոգևորականն անցել է Կիպրոս. ըստ Աբգարի հետ պայմանավորվածության՝ Կիպրոսից նրանք պետք է միասին ուղևորվեին Ս. էջմիածին: Աբգարի՝ Վենետիկում առժամանակ մնալու իրական պատճառների մասին ոչինչ հայտնի չէ: Ա. Հովհաննիսյանը բացատրում է, որ թուրքերը լսել էին նրա քաղաքական գործունեության մասին, ուստի նա մնաց այնտեղ՝ գրատպությունը զբաղվելու համար⁷²: Այս բացատրությունը ճիշտ չէ. ըստ Սուլթան շահի վկայության՝ Աբգարն ու լատին հոգևորականը միասին են ժամանել Վենետիկ, որտեղից, ըստ պայմանավորվածության, կարգինալը պետք է գնար Կիպրոս և սպասեր Աբգարին⁷³: Շուտով կարգինալը Կիպրոսում անակնկալ հիվանդանում և կարճ ժամանակ անց մահանում է: Սուլթանշահը հաղորդում է, որ իր հայրն անակնկալի է եկել և ցավ արտահայտել՝ նրա մահվան և կաթողիկոսի համար նախատեսված նվերներն առանց իր հետ խորհրդակցելու վերադարձնելու կապակցությամբ: Այս ամենից հետո միայն թուրքերի կասկածները փարատելու համար Աբգարը որոշում է Վենետիկում տպագրական գործունեություն ծավալել⁷⁴: Այսինքն՝ Աբգարի՝ Վենետիկում գրատպությամբ զբաղվելու որոշումը եղել է ոչ թե կարգինալի մահվանից առաջ, այլ՝ դրանից հետո, ինչն առավել տրամաբանական է: Կարճ ժամանակ անց Աբգարը Վենետիկից անցել է Կ. Պոլիս, որտեղ Արևմուտքում գտնվելու և քաղաքական բնույթի բանակցություններ վարելու կասկածանքով ձերբակալվել է: Թուրքերը տեղյակ էին ո՛չ միայն նրան վերագրված արքայական ծագմանը, այլև ճանապարհորդության բուն նպատակին, ինչպես նաև՝ նրան, որ բանակցությունները մնացել են անավարտ և այլևս վտանգ չեն ներկայացնում: Այնուամենայնիվ, ապահովության համար, Աբգարին մանրամասն հարցաքննել են և կարճ ժամանակով ձերբակալել: Բարեբախտաբար, Աբգարը շուտով ազատվել է կալանքից, սակայն չի վերադարձել Սեբաստիա կամ Ս. էջմիածին:

⁷¹ Հավանաբար փոքրիշատե հայերենին տիրապետելու համար (տե՛ս **Հայր Իսահակ վրդ. Մրապեան**, *Աբգար դպիր Թոխատեցի և որդին Սուլթանշահի...*, հ. Ա.-Գ., էջ 258): Ըստ Ակինյանի՝ «Հայոց կարգինալը» Մկրտիչ երովպացին էր տե՛ս **Ն. Ակինեան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 151:

⁷² **Ա. Հովհաննիսյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 43:

⁷³ Ըստ Ակինյանի՝ «վր բաղձալ Աբգար դադար առնուլ հոն ժամանակ մը՝ ինչպէս կերևայ կատարելու հայերեն նշանագիրներով տպագրական փորձ մը, այնու Կաթողիկոսին հանելի զարմացում մը պատճառելու» **Ն. Ակինեան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 151:

⁷⁴ Տե՛ս **Հայր Իսահակ վրդ. Մրապեան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 258:

նա որոշ ժամանակ մնացել Կ. Պոլսում, որտեղ նրան հաջողվում է տպարան հիմնել, սակայն շուտով 1569 թ., ճանապարհվում է Ս. էջմիածին, որտեղ նրա ծավալած գործունեության մասին որևէ տեղեկություն չկա: Աբգար եվրոկացին մահացել է 1572⁷⁵ թ. : 1576 թ., մահացավ նաև Միքայել կաթողիկոսը:

Եզրակացություն

Սեբաստիայի 1562 թ. խորհրդաժողովը, անկախ արձանագրած արդյունքներից, իր ուրույն տեղն ունի՝ հայ ազատագրական պայքարին համահայկական բնույթ հաղորդելու և Հայաստանի ամբողջական ազատագրման գաղափարը կյանքի կոչելու գործում:

Ավաղ, Աբգարի վերադարձով հայ ազատագրական պայքարի հարցը անորոշ ժամանակով հետաձգվեց: Փաստորեն այս անգամ ևս Արևմուտքը բացառապես քաղաքական⁷⁶ բնույթ կրող բանակցությունները շեղեց և կրոնական բնույթ հաղորդեց:

Հայաստանն ազատագրելու արևմտյան ծրագիրը ամբողջապես չէր մոռացվել, սակայն, սկսած Ստեփանոս Սալմաստեցուց՝ հայ ազատագրական գաղափարախոսների մոտ աստիճանաբար առաջ էր գալիս մի նոր ծրագիր՝ Հայաստանն ազատագրել Ռուսաստանի օգնությամբ: Ամփոփելով կարող ենք եզրակացնել, որ 1562 թ. Սեբաստիայի ժողովը հայ ազատագրական պայքարի կարևորագույն հանգրվաններից է, որի նորովի ուսումնասիրությունը լույս է սփռում հայոց պատմության տվյալ ժամանակաշրջանի վրա: 1562 թ. հրավիրված ժողովի վերաբերյալ մինչխորհրդային և հետխորհրդային տարիներին եղած հրապարակումները, դրանցում արտահայտված տեսակետները հիմնականում միակողմանի են և կանխակալ, ուստի պետք է վերանայել և խորհրդաժողովին առնչվող պատմությունը շարադրել անաչառ: Սույն ուսումնասիրությունը Միքայել կաթողիկոսի մասին հայ պատմագրության հաղորդած տեղեկությունների համադրման փորձ է, ինչպես նաև տվյալ ժողովի հրավիրման պատճառների, վայրի և մասնակիցների վերաբերյալ հարակից հարցերի քննություն: Կարևոր է արձանագրել, որ 1562 թ. Սեբաստիայի ժողովը հրավիրողները քաջատեղյակ էին աշխարհաքաղաքական և կրոնական վիճակին, սակայն գերազնահատում էին օտար տերությունների հնարավորությունները: Իսկ 1562 թ. ժողովի մեծագույն նորությունն այն էր, որ ի տարբերություն 1547 թ. էջմիածնում հրավիրված ժողովի, խնդիր էր դրվել բարձրացնել ոչ թե Հայաստանի որևէ առանձին հատվածի, այլ ողջ Հայաստանի ազատագրության հարցը:

⁷⁵ Ըստ Ակինյանի՝ Աբգարը «հաւանօրէն հոն ի Կ. Պոլիս վախճանեցաւ 1580ի մօտերը»։ Ն. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 152:

⁷⁶ Հմմտ. Աֆ. Հայկական տպագրություն. մեր կեանքը, գրականությունը անցեալում, հ. Ա, XVI-XVII դար, էջ 46 նաև Օշական արք. (այժմ՝ արք.) Զօլյեան, նշվ. աշխ., էջ 98:

FR. ARARAT POGHOSYAN**THE COUNCIL OF SEBASTIA IN 1562 AND THE DELEGATION
OF ABGAR OF EUDOCIA**

Keywords: Armenian church, history of Armenia, liberation, movement, Sebastia, council, Abgar T'okhat'ets'i, Michael of Sebastia, delegation.

Regardless of the recorded results, the Council of Sebastia in 1562 is one of the most essential milestones in the Armenian national-liberation movement. The Council made it all-Armenian and formulated the idea of liberating the whole of Armenia. The pre-Soviet and post-Soviet publications regarding the Council are mostly one-sided and biased, therefore the history related to it should be revised and presented impartially.

This article is an attempt to examine anew the information about the Catholikos Michael of Sebastia available in Armenian historiography, as well as to reconsider the issues regarding the reasons for convening the Council, its place and participants. It is important to state that those who convened the Council of Sebastia in 1562 were well aware of the geopolitical and religious situation, but they overestimated the capability of the foreign powers. The main novelty of the Council of 1562 was that, unlike the Council of Etchmiadzin in 1547, an objective was set to liberate not a particular part of Armenia, but the whole of Armenia.

СВЯЩЕННИК АРАРАТ ПОГОСЯН**СЕБАСТИЙСКИЙ СОБОР 1562 ГОДА И
ДЕЛЕГАЦИЯ АБГАРА ЕВДОКАЦИ**

Ключевые слова: Армянская церковь, история Армении, освобождение, борьба, Себастья, собор, Абгар Тохатеци, Михаил Себастиаци, делегация.

Церковный Собор в Себастии (1562 г.), независимо от результатов, является одной из важнейших вех армянской национально-освободительной борьбы, придавший ей общearмянский характер и сформулировавший идею

полного освобождения Армении. Досоветские и постсоветские публикации о соборе, как правило, односторонни и предвзяты, поэтому его история нуждается в пересмотре. В статье делается попытка вновь сопоставить данные армянской историографии о католикосе Микаэле, а также рассмотреть вопросы о причинах созыва, месте и участниках собора. Важно отметить, что в 1562 г. приглашенные на встречу в Себастии были знакомы с геополитической и религиозной ситуацией, однако переоценивали возможности иностранных держав. Главной новостью собора в 1562 года было то, что, в отличие от Эчмиадзинского собора 1547 г., была поставлена задача освобождения не какой-либо части, а всей Армении.